

Կ. ՄԵԼԻՔ-ՈՒՍԵՆՅԱՆ

ՏԻՐԱՆ-ՏՐԴԱՏԻ ՎԵՊԸ
ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴԻ՝

Մեր բանասիրությունը վաղուց դիտել ու որոշ չափով ապացուցել է, որ Բուզանդի Պատմության հիմնական աղբյուրն է եղել Ֆոլկորը՝ «Փափա-առա Բուզանդի պատմության մեջ», —ասում է պրոֆ. Մ. Աբեղյանը, —ամեն ընթացող էլ, որ ըմբռնում է ժողովրդական պատմվածքի հոգին, միմիայն ժողովրդական ոճ և վիպասանական եղանակ կը գտնել։ Ինչքան էլ ավելի Ստ. Մալխասյանցի աշխատություններից հետո՝ այլևս կասկած չկա, որ այդ գրքի գլխավոր աղբյուրները եղել են ժողովրդական զրույցները, վեպեր և նույնիսկ երգեր... Գրավոր աղբյուր, ինչ որ նյութին է վերաբերվում, դժվար թե գործածած լինի նա, ուստի և ոչ մի թվական չի հիշում, այլ, ինչպես ժողովուրդն յուր վեպի մեջ, միայն դեպքերի հաջորդությունն է պահում։

Մ. Աբեղյանը բնորոշելով Բուզանդյան պատմվածքի վիպական բնույթը, ոճն ու երանգը, ապա՝ հիմք ընդունելով այդ «պատմության» հիմնական առանցքը, որի շուրջը պտտում, բոլորում են 4-րդ դարի Հայաստանի «պատմական» իրադարձությունները, այդ հին վեպը կոչում է «Պարսից պատերազմ»։ «Դա եղել է, —ասում է նա, —մի ընդհանուր ազգային վեպ, որի մեջ իրենց տեղն են ունեցել հայ թագավորները և երկրի զանազան իշխաններ, բայց գլխավորապես Տարոնի և Սասունի տեր Մամիկոնյանը, որոնք սպարապետ և արքայազնների դայակ են եղել։ Նրանց մատը խառն է գրեթե ամեն բանի մեջ. և վեպի պատմությունները մեծ մասամբ նրանց պարծանքի համար են հայտնված, այնպես որ վեպը դառնում է Մամիկոնյանց վեպ»։

«Պարսից պատերազմ» վեպի մեջ ծավալված կոիվը, ինչպես Բուզանդն է ավանդում, տևում է 8—9 տասնամյակ։ Փոխվում, անցնում-գնում են հերոսները, բայց հայ-պարսկական պատերազմը հարատևում է և սերնդից-սերունդ փոխանցվում։ Հայերի կողմից ժառանգարար հանդես են գալիս Արշակունի թագավորները և վերջիններիս զուգընթաց սրանց հավատարիմ և անփոխարինելի հերոս սպարապետներ՝ Մամիկոնյանները, իսկ պարսիկների

¹ Զեկուցված է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ազգային Հասարակական գիտությունների Բաժնումների զիտական սեփական 1946 թ. հունիսի 20-ի նիստին։— Տպագրվում է զգալի կրճատումներով։

² Հ. Գեղեցեցի, Փ. Բյուզանդ. թարգմ. հ. Թորոսյան, Վենետիկ, 1899, էջ 34—36, 38 և այլն։

Ստ. Մալխասյանց, Փափառա Բուզանդի Պատմության, Վենետիկ, 1856։

³ Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական վեպը. արտատպ. Վեպ. Հանգ. Թիֆլիս, 1908, էջ 111—112։

⁴ Մ. Աբեղյան, անդ, էջ 114։

կողմից՝ պարսից արքաները (ըստ Բուզանդի՝ միայն երկուսը՝ Կերսեհ և Շապուհ) և սրանց միշտ փոփոխվող զորավարները:

Մ. Արեղյանը՝ հենվելով հայ ինքավորների և սրանց սպարապետների հաջորդականության վրա, առանձին-առանձին որոշում է նաև «վեպի սերունդները, կամ, մեր այժմյան վեպի բառով, «ճյուղերը», որով և մոտավորապես կվերականգնվի, --ասում է նա,-- վեպի ընդհանուր ըովանդակությունը»:¹ Ըստ նրա ստորաբաժանման՝ վեպի սերունդները կամ «ճյուղերն» են՝ 1. Պոսրով-Մամիկ-Կոնակ, 2. Տրդատ-Արտավազդ (սրանք հանդես են գալիս Սեբեոսի և Մովսես Խորենացու պատմությունների մեջ), 3. Պոսրով-Վաչե, 4. Տիրան և Արշակ, Արտավազդ և Վասակ, 5. Պապ և Վարադգատ-Մուշեղ, և 6. Մանվել-Արշակ:²

Անվանի գիտնականը «Հայ ժողովրդական վեպը» լույս ընծայելուց հետո չորս տասնամյակ անց՝ իր մեծարժեք «Հայոց հին դրականության պատմության» մեջ նորից և այս անգամ շատ ավելի մանրամասն վերլուծած է նախորդ աշխատության էջերում հարևանցի արծարծած թեղերն ու մտքերը, դիտողություններն ու մտածությունները, մանրամասն քնննության է առնում նաև «Պարսից պատերազմ» վեպի բովանդակությունը, իշխող դադափարախոսությունը, հերոսների կերպարներն ու իդեալները, ազնվականության նիսան ու կացը, վեպի արտահայտչական հնարներն ու թերևս՝ եղանակները և այլն:

Ապացուցված համարելով իր հիմնական միտքը, որ Բուզանդի «Պատմությունը», բացի մի քանի կրոնադավանական հատվածներից և կրոնական-եկեղեցական զրույցներից, որոնք հեղինակի կողմից ներշնչությամբ են «Պարսից պատերազմ» վեպի մեջ,--մի վիպական միասնություն ու ամբողջականություն է կազմում, ինչպես, օրինակ, «Շահ-Նամեն» և «Ասանա Մոեբը», Մ. Արեղյանը համարձակ դնում է նաև այդ մեծ վեպի պատմվածքի ձևի ու ոտանավորի չափի հարցը, Նա անկասկած չափածո է համարում այդ վեպը և ասված աշխատություն, որով ավանդվում է մեր օրերում «Ասանա Մոեբ» ժողովրդական վեպը: Հենց այս համոզմամբ էլ «Հայոց հին դրականության պատմության» մեջ Բուզանդից քաղած բոլոր մեջբերումները նա տողատու է ոտանավորի ձևով:³

Պոսք չկա, Մ. Արեղյանի թեզն ու ապացույցները «Պարսից պատերազմ» ազդային վեպի մասին ճիշտ են և համոզիչ, բայց և այնպես մենք չենք կարող անառարկելի ընդունել նրա տեսությունը նաև այդ վեպի ձևի մասին, որ համատարած ոտանավորի ձևով տողատված է նրա զրքի մեջ: Դա չափազանցություն է: Այդ նույն եղանակով կարելի է դուրսբերել նաև մեր այլ հեղինակների պատմությունների մեծ մասը տողատու:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, փախտոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» ուսումնասիրությամբ զբաղված գիտնականների մեծ մասը (ոմանք ընդհանուր ընդլայնագրությամբ, մյուսները մանրամասն վերլուծու-

¹ Մ. Արեղյան, անդ. էջ 114—115:

² Մ. Արեղյան, անդ. էջ 115—121:

³ Մ. Արեղյան, «Հայոց հին գրականության պատմություն». Գիրք առաջին (սկզբից մինչև 10-րդ դ.), Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1944 թ., էջ 173—248:

թյամբ) հանգել է այն եզրակացության, որ վիպական տարրը այդ դործի մեջ դերակշիռ է. նույնիսկ ազդային ամբողջական վեպ է, որը որոշ չափով կերպարանափոխվել է, աղարտվել անհատ, այն էլ հոգևոր կոչում ունեցող հեղինակի գրչի տակ:

Արդ, եթե «Պատմից պատերազմը» ժողովրդական վեպ է, ապա նա պետք է այլափոխված ու բացատրելի ընկալմամբ վերարտադրեր, ավանդեր, վիպեր հայ ժողովրդի իրական պատմական կյանքի նշանավոր և բախտորոշ դեպքերն ու հերոսական դիմքերը: Ժողովրդական վեպը պատմական վավերագիր չէ. պատմությունն էլ առանց ճշգրիտ ժամանակագրության պատմություն չէ—եղ է պատմությունն ճշմարիտ առանց ժամանակագրության, ասել է դեռևս Մովսես Խորենացին, ուստի անհրաժեշտ է վիպականը զատել պատմականից կամ ճշգրտել վեպի պատմական աստուղը: Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունը», մասնավորապես և հատկապես «Պատմից պատերազմը» ազդային հերոսական վեպը համարյա չի ուսումնասիրվել վերջնաբարձ տեսանկյունով. եթե չհաշվենք հանգուցյալ բանասեր Ստ. Կանայանցի լայն ծրագրված, բայց ինչ ինչ պատճառներով հենց ներածության սահմաններում ընդհատված հետազոտությունը¹ և տողերս դրողի հակիրճ հետախուզությունը հայ-իրանական վիպական գուգահեռների կապակցությամբ Ազաթանգեղոսի և Բուզանդի պատմությունների մեջ² Բուզանդի «Պատմության» մանրակրկիտ ուսումնասիրությունն այս տեսանկյունով մեծապես կնպաստեր այդ հուշարձանի բազմակողմանի արժեքավորման գործին, կսահմանադներ բանաստեղծական-վիպական հնարանքն ու ստեղծագործական գյուտերն իրական-պատմական վավեր իրադարձությունից, կորոշեր նրա արժեքը թե որպես գեղարվեստական երկ և թե իբրև Հայաստանի պատմության հիմնական սկզբնաղբյուր:

Բուզանդի «Պատմության» ամբողջական ուսումնասիրությունն այս տեսանկյունով մեզ շատ հեռու կտաներ: Այստեղ ժենք մեզ առաջադրում ենք շատ սահմանափակ ու կոնկրետ մի խնդիր, այն է՝ վերլուծել այդ «Պատմության» միայն մեկ դրվագը, ըստ Մ. Աբեղյանի տերմինաբանության՝ մեկ «սերունդը», մեկ «ճյուղը»—Տիրանի ճյուղը: Մեր նպատակն է անջատել այդ «ճյուղի» վիպական-բանաստեղծական տարրը իրական-պատմականից, ցույց տալ, թե ինչ բաղադրիչ վիպական էպիգոդներից է հարակցման կարգով կազմված վիպական-բանաստեղծականը:

1

Տիրան թագավորի պատմությունը Բուզանդի «Հայոց պատմության» 569 թերևս ամենանվազ արժեք ունեցող պատմական հատվածն է, որը շարադրված է նույն «Պատմության» III գլխի ԺԲ—ԻԱ գլուխներում: Այդ տասը հաջորդաբար իրար հետևող գլուխներից միայն վերջին Ի և ԻԱ գլուխներն են վերաբերում Տիրանի ժամանակաշրջանի արտաքին քաղա-

¹ «Արարատ», 1907—8 թ. ք.

² Մ. Աբեղյան-Օհանջյան, «Թրդատի և Իրանի վիպական մոտիվները «Շահ-Նամեում» ու հայ մասնագրության մեջ», «Թրդատի մոգովածու», Երևան, 1934, էջ 54—100.

քական իրադարձությունների պատմությանը: ԺԸ գլուխը նվիրված է ֆեոդալական Հայաստանում սովորական միջնախարարական զժտություններին՝ ու կոթիներին, որոնց հետևանքով Հայր Մարդպետը կոտորել է տալիս «զաղզս նախարարացն Հայոց»։ մյուս գլուխները (ԺԲ, ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ և ԺԹ) մեր առաջ մանրամասն ծավալում են հայ եկեղեցական միջավայրում տեղի ունեցած իրադարձությունները, ավանդում են մեզ Հուսիկի, սրա ժառանգների, ինչպես և կաթողիկոսական աթոռի թեկնածու ասորի Դանիել եպիսկոպոսի (ԺԴ գլուխը վարժարանական մի կոմպիլյացիա է և ղժվար թե այդքան ընդարձակ եղած լինի Բուզանդի սկզբնական խմբագրության մեջ) և վերջապես, Փառեն և Սահակ հայրապետների մասին (ԺԶ և ԺԷ)։

ԺԳ գլուխը հեղինակի մի վերին աստիճանի հետաքրքրական բնութագրությունն ու խորհրդածություններն են այդ ժամանակաշրջանի հայ հասարակության կենցաղի ու բարոյական դիմանկարի մասին։

Ներքին պատմության, այն էլ զխավորապես հայ եկեղեցուն վերաբերող հատվածները շատ ընդհանուր, շաբլոն բնույթ կրելով, ասում ենք՝ շաբլոն, որովհետև նույն մտքերն ու խորհրդածությունները, եկեղեցական դեպքերն ու իրադարձությունները բազմիցս տարբեր հարասության մեջ կրկնվում են Բուզանդի «Հայոց պատմության» մեջ, — ոչինչ չեն պարզում և նրանց հիման վրա չի կարելի մոտուստ լուսաբանել այն ոգեբերական վիճակը, որը բաժին էր ընկել հայ պետականությանը Տիրանի ժամանակաշրջանում։

Պատմա-քաղաքական կողմնորոշման համար միակ հենակետը, բռնատեղը Բուզանդի 111 զպրության այն վերջին գլուխներն են (Ի և ԻԱ), որոնք նվիրված են արտաքին պատմությանը, միջադաշին բարդ հարաբերություններին, Այդ կողմնորոշումը, ապա և պատմական իրադարձությունների վավերագիր ճշտորոշումը շատ ավելի է դյուրանում, քանի որ մենք ձեռքի տակ ունենք մի շարք, ճիշտ է, ֆրագմենտար և փոքր ինչ սուբեկտիվ, բայց և այնպես ժամանակակից կամ ժամանակով բավականաչափ մոտ կանգնած օւթսր պատմական ազդյուններ ու վավերագրեր։ Վերջիններս օգնության մեջ հնարավոր է գտնել մոտավորապես փարատելի ժամանակագրությունից զուրկ Բուզանդյան պատմումը, ժամանակի ու տեղի՝ գործողության վայրի շրջանակների մեջ դնել այն և ճշգրտել այդ իրադարձության ընթացքում հանդես եկած գործող անձերի տեղն ու դերը։

Արդ, ինչ քաղաքական-պատմական խոշոր իրադարձություններ են տեղի ունեցել Մերձավոր Արևելքում, որոնք կապված են եղել 3-րդ դարի Վերջին և 4-րդ դարի Հայաստանի հետ։

Այդ հարցին խիստ շահեկան հետազոտություն է նվիրել ականավոր պատմաբան՝ պրոֆ. Ն. Ադոնցը իր ղժբախտաբար անավարտ հրատարակված՝ «Փավստոսը որպես պատմագիր» աշխատության մեջ¹։

¹ Н. Адо́нц. Фауст Византийский, как историк, «Христианский Восток», 1917—1920 г. г., т. VI, вып. III, Петроград, 1922, էջ 235—272 չընկ., բայց շարունակությունը չի ապագրված։ Ն. Ադոնցը ծանոթության մեջ գրում է. «Ներկա Հայուղը վաղուց է գրված և այժմ ապագրվող մասը գեկուցված է սակավին 1008 թ. գեկամբերի 21-ին Ռուս. Հնագիտ. Ընկեր. Արևելյան Բաժնի նիստում, հետևյալ վերնագրով. «Հոռմա-պարսկական հարաբերությունները 4-րդ դարի առաջին կեսին և հայկական ավանդությունները նրանց մասին»։

Ինչպես իրավացի նկատում է Ն. Աղոնցը, Հայաստանին քաղաքակա-
նապես տիրանալու համար Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի վարած պայքարի
ընթացքում երկու բախտորոշ և վճռական պատերազմներ են տեղի ունե-
ցել, «երկու ծանրակշիռ մոմենտներ»՝ 298 և 363 թ. թ.։ «Այդ մոմենտների
պարզապես ասում է Ն. Աղոնցը, բավականաչափ հայտնի են արևմտյան
աղբյուրներից և պարզորոշ զաղափար են տալիս երկու ախոյանի զիրքի
մասին վեճի առարկա Հայաստանի նկատմամբ։ Իսկ ինչ վերաբերում է
298 և 363 թ. թ. մեջ տեղի ունեցած իրադարձություններին, ապա արև-
մտյան պատմագիրների տեղեկություններն այդ մասին խիստ աղքատիկ
են։ Հայ Փավստոսն ունի որոշ զրույցներ, որոնք վերաբերում են հիշյալ
ժամանակաշրջանին, և սրանց պատմական հիմքը պարզորոշվում է՝ մո-
տուստ ծանոթանալով գործի այն պարագաներին, որ հաղորդում են արև-
մտյան հեղինակները»¹։

Երրորդ դարի վերջերին Հայաստանն ընդունում է Հռոմի գերագույն
հովանավորությունը։ Շապուհ I-ի որդի Ներսեսը [= Նարսես(հը) 293 թ. սեպտ.
9—302 թ. ըստ Th. Nöldeke-ի] 295 թ. հարձակվում է Հայաստանի վրա
ու գրավում երկիրը՝ «Narseus primus Armeniam Romano juri obnoxiam
occupavit»²—վկայում է Ամմիանոսը (Ammian, XXIII, 5)։

Դիոկղետիանոս կայսրը Հռոմի ջանքերի, ինչպես և Հայաստանի պաշտ-
պանությունը հանձնարարում է իր իշխանակից և փեսա Դադերիոս Մաք-
սիմիանոս կեսարին։ Սա զորքով ղուրս է դալիս պարսիկների դեմ և խոր-
տակիչ պարտություն կրում, որի համար անարդանքի է ենթարկվում կայս-
րից։ Սակայն, երկու տարի անց՝ նա առնում է Դիոկղետիանոսի հավա-
նությունը և կրկին արշավում պարսիկների վրա։ Այս անգամ նա ռազմա-
կան դործողությունները Միջագետքի տափաստաններից փոխադրում է
Հայկական լեռնաշխարհը և ջախջախիչ հարված հասցնում պարսիկներին,
ստիպում նրանց քառասնամյա խաղաղության ամոթալի պայմանագիրը
ստորագրելու (297 թ.—337 թ. թ.)։

Դադերիոսի այդ պատերազմները նկարագրել են 4-րդ դարի լատին
պատմագիրները՝ Ալրեգիոս Վիկտորը, Եվտրոպիոսը և Ռուփուս Փետտոսը։

Մեր առաջիկա գիտողությունները պարզ ու որոշ դարձնելու նպա-
տակով՝ համառոտակի մեջ ենք բերում այդ հեղինակների հաղորդում-
ները՝

Դադերիոսն արշավում է Պարսից քանակի վրա.

A quis primo graviter vexatus, contracto confestim exercitu e vete-
ranis ac tironibus, per Armeniam in hostes contendit—quae ferme sola
seu facilius vincendi via est. Denique ibidem Narseum regem in ditionem
subegit, simul liberos coniugesque et aulam regiam. Adeo victor, ut ni
Valerius, cujus nutu omnia gerebantur, incertum qua causa abnuisset,
Romani fasces in provinciam novam ferrentur.—Aur. Victor, De Caesa-
ribus, XXXIX.

¹ H. A. ձոնս, աեդ. էջ 236.

² Ձևորի առկաությունը Համապատասխան աղբյուրի՝ Նույն և լատին հեղինակնե-
րից կատարած մեջբերությունները ցուցում ենք պրոֆ. Ն. Աղոնցի հիշյալ աշխատությունից։

[«Նախ, նա ծանր պարտութիւն կրեց, սակայն վետերաններից և նորակոչիկներից զորք կազմելով՝ նա արշավեց թշնամիների վրա Հաւաստանի վրայով: որը մի ամուր րազա ու ավելի զյուրին հաղթելու ուղի է: Վերջապես, հենց այնտեղ Գաղերիոսը ջարդեց Նարսե (≡ Ներսէս) թագավորին, զերեց նրա երեխաներին ու կանանց և ամբողջ արքունիքը: Հաղթութիւնն այնքան փայլուն էր, որ եթե Վաղերիոսը,¹ որի հրամանով կատարուեց էր ամեն ինչ, չհակառակեր, հայտնի չէ, թե ինչ պատճառով, ապա հոռեական իշխանութիւնը կտարածվեր նոր պրովինցիայի վրա»]:

Եվտրոպիոսը նույնը հաղորդում է ավելի հանգամանորեն: Գաղերիոսի առաջին պարտութիւնից հետո՝ նա գրում է.

Mox tamen per Illyricum Moesiāque contractis copiis rursus cum Narseo, Hormisdæ et Saporis avo, in Armenia Majori pugnavit successu ingenti, nec minore consilio simulque fortitudine, quippe qui etiam speculatoris munus cum aitero ac tertio equite suscepit. Pulso Narseo castra ejus diripuit. Uxores, sorores, liberos cepit, infinitam extrinsecus Persarum nobilitatem, gazam Persicam copiosissimam. Ipsum in ultimas regni solitudines egit.—Eutropii Breviarium historiae Romanae. I, IX. c. 24—25.

[«Սակայն, շուտով զորք հավաքելով Իլլիրիայում և Միդիայում՝ Գաղերիոսը կրկին ժարտի ելավ Հորմիզդի ու Շապուհի պապ Նարսէի դեմ Մեծ Հայքում միծաղուն հաջողութեամբ, շնորհիվ ոչ նվազ մտածվածության (nec minore consilio), ինչպես նաև քաջութեան, ընդ որում նա հանձն առավ զետեղի (≡ հետախույզ) պարտականութիւնը՝ երկու կամ երեք ձիավորի հետ: Ետ չպրտելով Նարսէին, Գաղերիոսը խորտակեց նրա բանակը, բռնեց (նրա) կանանց, քույրերին, երեխաներին, բացի զրանից անթիվ պարսիկ աշնվականներ և հարստագուն պարսից գանձարանը: Ինքը (≡ Նարսէի)՝ փախավ (իր) թագավորության ծայրագույն անապատները»]:

Ռուֆուս Փետտուսը՝ խոստովանելով Գաղերիոս Մաքսիմիանոսի սկզբնական պայտույթիւնը, նույն պատերազմի մասին գրում է, որ Գաղերիոսը նոր զորքով կրկին ելնում է պարսիկների դեմ և... in Armenia Majore ipse Imperator cum duobus equitibus exploravit hostes: et cum viginti quinque millibus militum superveniens castris hostilibus, subito innumera Persarum agmina adgressus, ad internecionem cecidit. Rex Persarum Narseus effugit; uxor ejus et fillae captae sunt, et cum maxima pudicitiae custodia reservatae. Pro qua admiratione Persae non modo armis, sed etiam moribus, superiores esse Romanos confessi sunt; ac Mesopotamiam cum Transigritanis quinque regionibus reddiderunt. Pax facta, usque ad nostram memoriam Reipublicae utilis perduravit.—Rufi Festi Breviarum, c. XXV.

[«...Ինքը՝ Կեսարը երկու ձիավորի հետ անձամբ հետախույզեց Մեծ Հայքում թշնամիներին և քսան և հինգ հազար զորքով վրա հասավ թշնամու բանակին, հանկարծակի հարձակվեց պարսիկների անթիվ զորքերի վրա և ոչնչացման ենթարկեց: Պարսից թագավոր Նարսէն՝ փախավ, Նրա կինն

¹ Այստեղ Ն. Աղանջը սխալմամբ համարում էր Նարսէի Վաղերիոսը: Գիտելով, որ Նարսէի Վաղերիոսը չէր եղել, մինչդեռ Գաղերիոսը՝ Maximianus Valerius Խոսրոսի մասին է:

ու աղջիկները բռնվեցին և մեծագույն ակնածությամբ պահպանեցին նրանց ամոթխածությունը: Այդպիսի վերաբերմունքից հիացած՝ պարսիկները խոստովանում էին, որ հոռոմայեցիները ոչ միայն զննքով, այլ և բարքով գերազանցում են (նրանց): Եվ Միջագետքը հինգ Անդրտիգրիսյան նահանգների հետ նրանք վերադարձրին: Խաղաղությունը կնքվեց և հարատևում է ցարդ հօգուտ կայսրության»¹:

Վերը վկայակոչածն երեք լատին պատմիչների հաղորդումները ոչ միայն նման են իրար, ընդհանուր բովանդակությամբ, այլ և նրանց շարադրանքի հաջորդականությունը, նույնիսկ տեղ-տեղ դարձվածքներն ու արտահայտությունները բառացի համընկնում են, մի հանպամանք, որ հիմք է տալիս Մարտին Շանցին և Ն. Ազոնցին ենթադրելու այդ երեքի համար էլ ներկայումս կորած մի ընդհանուր սկզբնաղբյուր:²

Ոռոգորացույն քաղաքական-ոգոմական այս միջադեպը, երկու դժվարահաշտ ախոյանների արյունալից բախումը, հայերի ոխերիմ թշնամիների՝ պարսիկների վերջնական ջախջախումը, որի ժամանակ գերի են ընկնում արքայից արքայի կանայք, ժառանգները, այլ հարազատներն ու պալատական իշխանավորները, չէր կարող, հարկավ, իր արձադանքը չունենալ հայ աշխարհում, մասնավանդ որ այդ հաղթության պտուղները՝ մյուս հարևան ժողովուրդների համեմատությամբ առաջին հերթին և առանձնապես պիտի վայելեին հայերը, ազատագրվելով Սասանյանների լծից:

Եվ իրականում այդպես էլ եղել է: Հայ պատմագիրներին՝ Փավստոս Բուզանդը, Մովսես Խորենացին և Մեսրոպ երեց Վայոց-ձորեցին յուրովի անդրադառնում են այդ շջմեցուցիչ ուղիղ-քաղաքական իրադարձությանը: Եթե Մովսես Խորենացին՝ ըստ իր սովորության՝ քննադատաբար է վերաբերվում նյութին, շարադրում է միայն՝ իր կարծիքով՝ հավաստին, պատմականացնելով իրադարձությունը՝ ղեպքերն ու դեմքերը, և խուսափում է ռառասպելականից, ոչ-իրական թվացողից, ապա Բուզանդն ու Մեսրոպ Երեցը պատմական վավերականությամբ չեն տարվում, հանդես «են բերում որևէ քննադատական մոտեցում. այլ անքննազոտ շարադրում են այն, ինչ որ ավանդաբար հասել է նրանց»³: Եվ չնայած մեր այդ հեղինակների հասկացության ու գրական-պատմագիտական մոտեցման խիստ արտահայտված տարբերությանը, այնուամենայնիվ նրանք որոշ չափով իրար լրացնում են, և պատմական իրադարձության ընդհանուր պատկերն ամբողջացնում: Մենք հատկապես քննության ենք առնելու Բուզանդի ավանդածը, տեղ-տեղ միայն վկայակոչելով նաև Մովսես Խորենացուն և Մեսրոպ երեցին:

Այդ պատերազմն իր հակատաղրական վախճանով և վնասական պատմա-քաղաքական հետևանքով այնքան բացառիկ և անկրկնելի է եղած, որ դժվար թե նույնությամբ երկրորդած լինի հուսա-պարսկական հակամարտության դարավոր պատմության մեջ: Բացառիկ չէ եղած թե հույն և թե պարսիկ բանակների զլխովին ջախջախումը, բայց անպայման եզակի է մի ամբողջ զորքի այնպիսի կործանում, որպիսին տեղի է ունեցել 297 թ. երբ Պարսից թագավորը՝ անակնկալ հարձակման ենթարկվելով՝ «մազա-

¹ H. A. 308U, աեդ. էջ 239.

² Մեսրոպը հիմնականում ջաղում է Բուզանդի ավանդածը, աեդ աեդ աեղամ բառացի իր հերթին նա ունի մի այլ մեզ անհայտ, ազբուրից վերջած լրացումներ:

Ցեղեկագիր Թ-Ե

պուրժ ճողոպրեալ փախչէր», «ընդ սուր զամենայն բանակն հանէին» և «եւ առին զկապուտ դաւար բանակին, զկանայս թաղաւորին և զքամբիշն, և զքանուկան ընդ նոսին, և զինչս և զստացուածս նոցին ընդ նմին՝ ի դերու-թիւն վարէին զկանայս նոցա և զզանձս և զկեանս և զկազմած նոցա...»¹ Կրկնում ենք՝ դա մի եղակի իրադարձութիւնն է եղած: Մինչդեռ այդ նույն պատերազմական մեծ իրադարձութիւնը համարյա նույնութեամբ, անգամ բառացի, միայն հայ և պարսիկ թագավորներին ու զորավարներին անուանելով փոփոխութեամբ, Բուզանդը մանրամասն պատմում է նաև V դարում Ք զխում և ապա վերհռչի կարգով այդ դեպքին անդրադառնում նաև այլուր՝ այսպես, օրինակ, առաջին դեպքում հանդես են գալիս՝ կայսր (անանուն և վերջում՝ Վադես կայսր), Տիրան և Ներսէն թագավորներ, իսկ զորավարներից՝ Անդովկ Սյունին և Արշավիր Կաթարականը. երկրորդ դեպքում՝ թագավորներ՝ Պապ և Շապուհ, կայսրի փոխարեն ստրատելատ Տերենան ու կոմս Ադի, զորավար՝ Մուշեղ սպարապետ:

Այս կրկին պատմվածքը թերևս արդյունք է հայ պետականության մեջ 4-րդ դարում տեղի ունեցած այն ողբերգական հեղաշրջումների, որոնց զուհ են գնացել հաջորդաբար հայ թագավորները՝ Տիրան, Արշակ և փոքր ինչ այլ պայմաններում նաև Պապը: Ժողովուրդը սիրում է անալոգիաներով մտածել: Երկու իրար նման իրադրութիւններ ժողովրդի հասկացութեան մեջ անպայման պիտի ունենան հար և նման հետևութիւններ, մի անալոգիկ ընթացք և վերջանք: Ողբերգական են եղել Տիրանի, սրա որդի՝ Արշակի, սրա որդի՝ Պապի թագավորութեան տարիները: Դրանք բոլորն էլ եղբրական վախճան են ունեցել, իսկ նրանց թագավորութեան սկիզբը նույնպես անալոգիկ իրադրութեան արդյունք է:

Այսպես, եթե առաջին դեպքում Տիրանի թագավորութիւնը ողբերգական վախճան է ունենում (կուրացում, դերեվարութիւն, դահադրկում) և թագավորում է նրա որդին՝ Արշակը, ապա երկրորդ դեպքում՝ Արշակի թագավորութեանն է ողբերգական վերջանք ունենում (բանտարկութիւն, եղբրական վախճան) և թագավորում է նրա որդին՝ Պապը: Երկու դեպքում էլ պարսիկները հայերի ռեսերիմ թշնամիներն են և հայ թագավորութիւնը կործանողներ, իսկ հույները բարեկամ, դաշնակից ու թագավորութիւնը վերականգնողներ: Երկու դեպքում էլ պարսիկների նենգ քաղաքականութեամբ կործանման դուռը հասած Հայաստանի պատկազմավորների հրավերով են հույները օգնութեան հասնում հայերին և միահամուռ ուժերով ջախջախում պարսիկներին:

Հենց այս անալոգիկ հանգամանքներով է բացատրվում այն, որ վա-վերական պատմութեամբ վկայված մի մեծ ռադմա-քաղաքական իրադարձութիւն՝ Բուզանդը, քաղելով ոչ թե դոկումենտալ աղբյուրներից, այլ ժողովրդական զրույցներից, ժողովրդական վիպասանութիւնից՝ կրկին պատմում է երկու, առնվազն քառորդ դարով իրարից բաժանված, պատերազմների նկարագրութեան մասնակի: Այդ պատերազմների նպաստին էր վրեժ լուծել պարսիկներից, աղատադրել Հայաստանը թշնամիների լծից և զահ

¹ Որքան նման է Բուզանդի այս պարբերութիւնը Նվարդիոսի վկայութեանը. կարծես, մեկը մյուսից է օգտվել կամ նրանք ունեցել են մի ընդհանուր աղբյուր:

² Բ ու զ ա ն ղ, V, Գ, ԼԾ և այլն:

բարձրացնել օրինական ժառանգներին՝ առաջին ղեպքում Արշակին, երկրորդ՝ Պապին։

Վերջին ռազմական միջադեպին հաջորդում է Շապուհի գոռունակության և երախտադիտության գունագեղ վիպական արտահայտությունը՝ «Ճերմակաձին զինի արբջէ»։

Ընդհանրի այս կրկին պատմվածքը որոշ նրբություններ է ավելացնում նույն «Հայոց պատմութեան» III դպր. Ի և ԻԱ գլուխների բովանդակությանը, իսկ սա մի ամբողջական, գեղեցիկ ու կառուցիկ ժողովրդական վեպ է, որը սկզբից մինչև վերջը տրամաբանորեն ու հոգեբանորեն զարգանում է։ Եվ իսկապես, եթե բուզանդյան շարադրանքից հանելու լինենք քրիստոնեական-ուսուցողական մի քանի փոքրիկ պարբերություններ, որոնք քրիստոնյա-հեղինակի գրչի հավելյալ, եկամուտ ներմուծումներ են, թերևս միջարկություններ հետագա խմբադրոշի կողմից, ապա սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ դա քանիցս հիշատակված խոշորագույն քաղաքական-պատմական իրադարձությունների ժողովրդական-վիպական վերարտադրությունն է։ Այստեղ ցայտուն արտահայտված են էպիկական հուշարձաններին հատուկ բոլոր ստեղծագործական հնարներն ու եղանակները, օտարամուտ մոտիվների կոնտամինացիան, ինչպես նաև անխուսափելի անաքրոնիզմը, ցիկլափորումի և ապացիկլումի օրինաչափ ձգտումն ու տենդենցը։ Ստորև մենք մանրամասն վերլուծության կենթարկենք վիպակերտության այդ հիմնական տարրերը տվյալ ղեպքի մեջ։ Արդ տեսնենք՝ մեր է առկա վեպի կառուցվածքի հիմնական սխեման։

1. «Բարեկամութիւն» և «յոյժ խաղաղութիւն» է տիրում Հայոց և Պարսից երկու հարևան թագավորների միջև։

2. Երկու հարևան թագավորների միջև դժտություն, ապա և թշնամություն է առաջանում, ունենալ քանիս արամբ միով անարգաւ, որ ոչինչ քան զղև էր մոլորութեամբ այն է՝ Փիսակի միջոցով։ սրա «նենգախուսությունը»։

3. Ոչինչ բանը Տիրանին պատկանող «ծարտուկ ճանճկեն» ձին է, որին ուզում է տիրանալ Վարադ Շապուհը՝ ներսեհ արքայից արքայի Ատրպատականի իշխանը։

4. Վարադ Շապուհի նենդ ծրագրով «չուրագնացութիւնը» Տիրանի մոտ։

5. Տիրանի «վարկպարագի», «առ ի ցոյցս» կազմակերպած «դոյզնա» զիւտն որսորդութիւնը։

6. Փոխադարձ «չուրասիրություն» Վարադ Շապուհի մոտ. խնջույքի ժամանակ «յանկարծօրէն, յայլակարծուց, յանկարծուստ» Տիրանի ձերբակալությունը. նրա գանձի ու ստացվածքի ավարառությունը, կնոջ ու որդիների զերեվարությունը Պարսկաստան։

7. Տիրանին կուրացնելը Դալարիսում «ածուղով» — «փոխանակ Դալարեացս անուան Ածուղ անուն լիցի սմա մինչև ցյաւիտեանս ժամանակաց»։

8. Հայերի վրեժխնդրությունը և լացուկոծը — «կոծ եղեալ աշխարանօք լային դիւրեանց բնակտէրն, զարքայն Հայոց. սոյնպէս և զկորուստ աշխարհին»։

Իսկապես այստեղ վերջանում է այս «նյուղը»։ քանի որ Տիրան թագավորը, իբրև գործող անձ, ասպարեզից դուրս է գալիս։ Ինչպես տես-

նում ենք, այս բնույթի վախճանը սղալոր է և հոռետեսական։ Սակայն, հոռետեսությունն ու անհուսությունը խորթ բարոնումներ են ժողովրդական հասկացության, աշխարհայեցության համար։ Ժողովուրդը նույնիսկ ամենաողորմական պայմաններում միշտ լավատես է, մի ելք է որոնում և գտնում վհատությունը վանելու, նոր հնարներ և միջոցներ է հայթայթում աղատվելու ծանր դրությունից և բախտավոր կյանք ստեղծելու համար։ Ո՞րն է այդ փրկության դուռը. ում միջոցով և ինչպես է նա բարելավում իր վիճակը։ Տիրանի վեպը դրանց պատասխանն էլ է տալիս, շարունակելով իր ասքը։

9. «Զանձինս անձամբքս մխիթարելով՝ հայերը որոշում են վրեժխնդրությունը շարունակել և օգնության դիմել պարսիկների ոխերիմ թշնամի հույներին»--Հոռմեական կայսրին, ուստի դեսպանություն են ուղարկում Բյուզանդիոն։

10. Կայսրը մեծ զորքով օգնության է հասնում հայերին, Անդովկ և Արշավիր նախարարների հեռ երիք հոգով «ի շինականութեան կերպարանս, ի կաղամբավաճառի օրինի» լրտեսում են Պարսից բանակն «ի գեւզն, որ անուանեալ կոչի Ոսխայ (տրբ. Ոխսայ)»։

11. Հուենա-հայկական զորքը ջախջախում է Պարսից բանակը՝ «և ոչ զմի ոչ ապրեցուցանէին», «զկանայս թագաւորին և զբաժրչն, և զբանուկան ընդ նոսին, և զդանձա արքունի, և զինչս և զստացուածս նոցին ընդ նմին ի գերութիւն վարէին»։ Պարսից արքան (Ներսէս=Շապուհ Բ ըստ կրկին պատմվածքի) մազապուրծ, «պէշասպիկ, մի սուրհանդակ առաջի» փախչում է։ Հայաստանն աղատվում է պարսիկների բռնակալական լծից։

12. Պարսից թագավոր Ներսէսը քննում է այդ աղետալի պատերազմի պատճառները և իմանում է, որ Շապուհ Վարազի բանասարկությամբ է այդ ամենը տեղի ունեցել՝ «վասն ձիոյ միոյ», «վասն կաշոյ միոյ»։ Նա մորթազերծ է անել տալիս այդ բանասարկու նենգախոսին և «ի զղջումն եկեալ վասն իրացն եղելոց», կայսրից հնազանդ խաղաղություն խնդրում։

13. Կայսրը համաձայնում է պայմանով, որ, նախ՝ Ներսէսը վերադարձնի դերի հայ թագավորին ընտանյոք հանդերձ, ապա ինքը կընդառաժի պարսիկների ցանկությունը։ Պայմանն երկուստեք ի կատար է ածվում «միծ պատուով», «զանձիւք ընծայիւք և ստացուածովք հանդերձ»։

14. Պարսից թագավորի ուրախությունը, գոհունակությունն ու երախտագիտությունը։

15. Քաղաղություն, ցնծություն և շինություն Հայաստանում։

Սա է Տիրանի վեպի կառուցվածքի անպաճույճ սխեման, որ վերականգնել ենք ըստ նույն Բուզանդի «Հայոց պատմության» երկու տարբեր, ժամանակով իրարից բավականաչափ հեռու ընկած, հաղորդագրության համեմատ։ Ինչպես տեսանք, դրանցից մեկը կապված է Տիրանի գերեզմանության ու Արշակի պահակալության, մյուսը՝ Արշակի գերեզմանության և Պապի թագավորելու հետ։

Մի հարևանցի, թուուցիկ հայացք բավական է հավաստելու, որ այդ երկու բախտորոշ պատերազմների նկարագրությունները միևնույն իրադարձությանն են վերաբերում։ Դործողության աստիճանական, հետևողական զարգացումը միևնույնն է, իսկ՝ գործող անձերը՝ դերակատարները տարբեր։ Ինչպես բացատրել այս հանգամանքը, ինչով է պայմանավոր-

ված այդ նմանությունը կամ, եթե կուզեք, շփոթումը Արդյոք Բուզանդը՝ հեղինակն ինքն է շփոթել կամ, թերևս, գիտակցաբար «երկրորդել» կըրկին պատճել՝ հարասելով այդ ամենը ի փառս հաղթապան ի հայ զորքի, թե անքննադատաբար քաղել է իր սկզբնաղբյուրի հաղորդումները և մեքենայաբար վերապատմել իր գրքում:

Այս հարցին հնարավորություն սահմաններում բավարար պատասխան տալու համար մենք պետք է վերհիշենք Հայաստանի քաղաքական դրությունը հռոմա-պարսկական ռազմական-դիվանագիտական հարաբերությունների կապակցությամբ: Այստեղ էլ պրոֆ. Ն. Աղոնցի հաճախ վկայակոչած ուսումնասիրությունը նպաստում է մեզ դրածո հարցերը պարզաբանելու գործում:

«Փավստոսը, ինչպես արդարացի դիտում է Ն. Աղոնցը, լրիվ տեղյակ չէ Դադերիոսի և Նարսեզի պատերազմի հետևանքների մասին: Ինչպես բացատրենք այս հանգամանքը, Ն. Աղոնցը չի բացատրում: Մեր կարծիքով, այդ հանգամանքի միակ բանական բացատրությունն այն է, որ «Հայոց պատմության» հեղինակը ձեռքի տակ չի ունեցել ոչ միայն պատմական վավերագրեր, այլև որևէ գրավոր սկզբնաղբյուր: Նա օգտվել է բացարձակապես բանավոր մոզովրդական զրույցներից, ավանդություններից և վեպից, որոնց ասացողները (վիպասան, գուսան) պահպանելով իրադարձության ընդհանուր բնույթն ու դեպքերի վիպական հաջորդականությունը, շփոթել են թե՛ գործող անձերին և թե՛ գործողության ժամանակն ու տեղը, հարակցել են տարբեր վիպական մոտիվներ ու միջադեպեր և վերագրել մերթ Տիրանին, մերթ Արշակին, որոշ բան էլ փոխանցել սրա ժառանգ Պապին: Մեր այս կարծիքն իր հավաստումն է գտնում նաև մի շարք հույն աղբյուրների հավելյալ վկայություններով:

Այդ պատերազմի հետևանքների, ինչպես նաև դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքի մասին հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում 6-րդ դարի հույն հեղինակ և դիվանագետ Պետրոս Պատրիկիոսը, որն օգտագործած է եղել հավաստի վավերագրեր և որի պատմական երկասիրությունից միայն պատահականներ են մնացել: Այդ հատ ու կտորները, հարկավ, չի կարելի ամբողջությամբ վավերագիր համարել, քանի որ բանակցությունների ընթացքը՝ ըստ նրա շարադրանքի՝ ցցուն կերպով մասնում է հեղինակի նկարագրության անհատական և միտումնավոր երանգավորումը, բայց և այնպես բանակցությունների արդյունքը՝ դերեղարձության գծով, ինչպես նաև երկու հղորագույն պետությունների ազդեցության սփերաների սահմանագծումը լրիվ և իրական պատմական է: Պայմանագրով նախատեսված սահմանները՝ համարյա անխախտ՝ պահպանել են մինչև Հովհաննոսի խայտառակ դաշնադրությունը 363 թ.:

Պարտված Նարսեզը Դադերիոսի հետ բանակցելու համար Պետրոս Պատրիկիոսի վկայությամբ մի դեսպանություն է ուղարկում Աֆֆարբանի գլխավորությամբ և արքայապետի ու Վարսավորոսի անդամակցությամբ [Ἀφ-φαρβᾶ καὶ ἀρχαπέτου καὶ βαρσαβόρου ὧν ὁ μὲν ὑπαρχὸς ἐν πραιτωρίῳ, ὁ δὲ ἕτερος τὴν τοῦ Συμεὸν εἰχὲν ἀρχὴν].¹

Աֆֆարբան՝ Դադերիոսին ուղղած իր ճառը, համեմելով արևելյան

¹ Н. А. ДОНЦ, там же, № 247.

զունագեղ իմաստությամբ՝ «ասաց, որ հանձնարարություն ունի արքայից, որ նա արդարացի է համարում իր թագավորության բախտը վստահելու հոռմայեցիների մարդասիրությանը, ուստի նա չի քննում այն պայմանները, որոնցով պիտի խաղաղությունը կայանա, և ամեն ինչ ներկայացնում է կայսրի բարի հայեցողությանը՝ նա սոսկ մի խնդիրք ունի, այն է՝ վերադարձնել իր երեխաներին ու կանանց, և հավատացնում է, որ նրանց վերադարձնելու դեպքում նա այդ ավելի մեծ բարիք կհամարի, քան եթե ինքը հաղթեր դեմքով: Եվ այժմ էլ նա չի կարող ըստ արժանույն շնորհակալություն հայտնել այն բանի համար, որ նրանք գերության մեջ զտնվելով՝ չէին ենթարկվում ոչ մի վիրավորանքի, այլ նրանց հետ վարվում էին այնպես, ինչպես իրենց (արքայական) զիրքին վերադարձողներին հետք: (Որքան համերաշխ է Բուզանդի համապատասխան միջադեպին՝ «Ծերմակածին» գիրքի արքեպիսկոպոսի դեպքի իրական պատկերում, մյուս՝ վիպական անդրադարձում):

Կայսրն ի պատասխան հայտարարում է, որ՝ հետևելով իր նախնիներին, նա խնայում է. «Եվ հրամայեց դեսպանին հայտնել արքային հոռմայեցիների վեհանձնության մասին... և հուսադրել, որ շուտով նրա մոտ կգնան նաև դերիները՝ համաձայն կայսրի հրամանին»¹:

Պետրոս Պատրիկիոսը մի առ մի թվում է նաև այն «աշխարհները», որոնք՝ ըստ պայմանագրի՝ անցնում էին հոռմեական գերիշխանության ներքո, ինչպես նաև գծում է Հայաստանի արևելյան սահմանը, այն է, Զինթա (Zintha) ամրոցը, որը սահմանակից է Մարաստանին, և այլն²:

Սագաղության այս պայմանագիրը կնքված էր 40-ամյա ժամանակամիջոցի համար, այսինքն՝ 298—337 թ. Պատմությունից հայտնի չէ, որ դա խախտված լիներ պայմանագրվող պետութայնների կողմից: Ծիշտ է, այդ ժամկետից հետո տեղի էին ունեցել մի շարք բախումներ, ավելի փոքր չափի կոիշիեր հույների և պարսիկների միջև, բայց և այնպես պայմանագրության նախագծված սահմանները չէին խախտված և միջազգային իրավական ուժ ունեին, մինչև Հովհաննոսի խայտառակ պարտությունն ու նոր պայմանագիրը 363 թ., որով հոռմեական կայսրությունը հրաժարվում է 298 թ. նվաճումներից և ընդ սմին նաև Հայաստանից, որը մատնվում է Սասանյան Պարսկաստանի կամայականություններին:

Հայաստանի քաղաքական դրության ընդհանուր նկարագիրը կոնկրետ պատկերացնելու համար անցողակի քննարկենք քառասնամյա խաղաղության պայմանագրին հաջորդող թեկուզ մի տասնամյակի ողբաբաղաձայն անցուղարձերը:

Պայմանագրի ժամկետը լրանալու վրա էր, երբ պարսիկները վերսկսեցին իրենց ողբաձայն գործողութայնը: Կոստանդիանոս կայսրը դիմում է նրանց վրա, սակայն ճանաչարժին՝ Նիկոմիդիայում վախճանվում 337 թ. մայիսի 22 ին: Շապուհ I պաշարում է Մծբինը, բայց ապարդյուն, և ստիպված է լինում դադարեցնել պաշարումը և հեռանալ:

Մծբինի այս պաշարումն տեղի ունեցած պիտի լինի հավանաբար 338 թ.՝ ս. Ադոնիսը կարծում է, թե հենց այս պատերազմի կապակցում

¹ H. Адоиц, անգ. էջ 343—4 [Excerpta Petri Patricii, Ad Romanos, c. XII].

² H. Адоиц, անգ. էջ 244—5 [Excerpta Petri Patricii, Ad Genies, c. III].

³ H. Адоиц, անգ. էջ 282.

թյամբ է, որ Հայաստանում՝ ըստ Հուլիանոսի՝ ծայր են առել ներքին միջ-
նախարարային կոիզներ և գծառնություններ, որոնց հետևանքով թագավորը
(անունը չի հիշատակված) փախուստի է դիմել հոռմեական սահմանները,
ապա Կոստանդի միջամտությամբ հայ երկիրը խաղաղացվել է ու հայ թա-
գավորը վերադարձել հայրենիք։ Բուզանդը հիշատակում է, որ Տիրանը
որոշ ժամանակ եղել է Ծոփաց աշխարհի Բնարեղ բերդում։ Մեղ թվում է,
որ ոչ միայն Ն. Ադոնցի ակնարկած Բակուր բղջիխի ապստամբությունը
(ըստ Բուզանդի տակավին խոսքովի ժամանակ),¹ այլև մի շարք ուրիշ միջ-
նախարարական խռովություններ ու բախումներ² և արտաքին թշնամիների
ոտնձգություններ տեղի են ունեցել հենց այս, Հուլիանոսի ակնարկած ժա-
մանակաշրջանում, և դրանց հիշատակությունը պահպանված կա Բուզանդի
Պատմության մեջ։³

Հուլիանոսի վկայության համեմատ՝ հայ փախստական թագաժառանգին
(= թագավորին) Կոստանդի կողմից Հայաստանի թագավոր կարգելու մասին
պարզ հիշատակություն ունի նաև Մովսես Խորենացին։ Մի կողմ թողած
խորենացու սխալ ժամանակագրական հաշիվները՝ երկու տարբեր պատմա-քա-
ղաքական իրադարձություններ շփոթելը, նա այնուամենայնիվ պատմական
եղելության իրական պատկերացումն է տալիս։ Խորենացին հաղորդում է, որ
Շապուհը հարձակվում է Հայաստանի վրա, խոսքով Կոստանդի գիմաղրում է և
օգնության կանչում հույներին, «բայց ոչ երկարեալ զկեանս իւր՝ վախճանի»։
Վրթանես կաթողիկոսը Հայաստանի պաշտպանության գործը հանձնում է
Արշավիր Կամսարականին, «որպէս զխաւորի և յոյժ պատուականի յետ
արքայի», վերցնում է խոսքովի որդի Տիրանին և զնում է կայսրի մոտ,
«զի թագաւոր Հայոց ի տեղի հօր իւրոյ կացուցէ» (Մովս. Խորեն., III, Ժ)։
Ապա շարունակում է նա. «Աւգոստոս Կոստանդոս, որդի Կոստանդիանոսի,
թագաւորացուցանէ զՏիրան որդի խոսքովու, և առաքէ ի Հայս հանդերձ
մեծաւ Վրթանաւ։ Որոյ եկեալ, ունի զաշխարհս մեր խաղաղութեամբ հաշ-
առութիւն ընդ Պարսս առնելով և ոչ պատերազմունս» (III, ԺԱ)։

Հոռմա-պարսկական այս պատերազմը, որ տեղի է ունեցել Կոստանդի
և Շապուհի թագավորության ժամանակ, ընդունված է կոչել Սինդարայի
կամ Նարսեի (= Ներսեհի) ճակատամարտ։ Հուլիանոսը Կոստանդին նվիրած

¹ Բուզանդ, III, Թ։

² «Բայց յայնմ յանմիա թագաւորութեանն ժամանակի ոչ միայն Բշնամիք Բշնա-
մեաց, այլև բարեկամք բարեկամաց և բնկերք ընկերաց զաւանանութիւնս մաւնութիւնս
սկսան յարուցանել ի մէջ Հայաստան երկրին, և բեր ազգի ազգի Բշնամութիւնս գոր-
ծէին... Բայց քան զամենեւին աւելի այր մի ածօրէն և այսամուս, որ աւելի ընդ ազգս
նախարարացն զբոլոր զթագաւորն Տիրան։ (խոսքը Հայր Մարգարեի մասին է)... Զքաղում
ի նախարարացն եւ քաղութեամբ առանց ֆրասու կոտորել, և խանդաբեաց զմեծ աւերութիւն
թագաւորութեանն» (Բուզ., III, ԺԲ)։

³ «Քանզի ի ժամանակաց ի թագաւորութեանն Տրդատայ, յորմէ հեաէ զաւերն ճանա-
չելոյ՝ արար խաղաղութիւն, և լոկոյց շուրջ զԲշնամիս նոցա, զի ցածոյց աւեր զմարտ պա-
տերազմացն ի սահմանաց նոցա, և մինչև յայն ժամանակ ոչ ընդ ումեք բանք գոյին ամ-
բոխի կամ խռովութեան, և ի մեծի խաղաղութեան էին բնակեալք (ակնարկված է 40-ամյա
խաղաղությունը 298—337 թ. թ.)։ Ապա ի ժամանակին յայնմիկ յարոյց զօրացոյց զզբո-
ղութիւնս սահմանակցօք չուր յամենայն կողմանս զԲշնամիս նոցա, և ոչ մի ոք ի թա-
գաւորացն Հայոց ոչ օք զաւերն նոցա բարեկամ, այլ ամենեքեան Բշնամիք։ (Բուզանդ,
III, ԺԵ)։

իր ներքողական ճառի մեջ ասում է. «Եւ քաջ զիտեմ, որ բոլորը տրամադիր են Սինգարայի ճակատամարտը բարբարոսների (= պարսիկների) հաղթանակ համարելու. սակայն ես կարծում եմ, որ այդ կոիվը հավասարապես դժբախտ էր երկու բանակի համար էլ...»¹ Այս պատերազմի ժամանակ հռոմայեցիները չէին ցանկանում նախահարձակ լինել: Պարսից թաղավորը (— Շապուհը) հրամայում է իր զորքերին հարձակում գործել, սակայն, տեսնելով հռոմայեցիների մարտաշարքը, վախեցավ՝ ըստ Հուլիանոսի՝ և մտածում էր շտապ փախուստի դիմել: Խորհրդածելով, որ նրան կարող էր փրկել միայն այն, եթե նա վաղորդը անցնէր հնուց ի վեր մեր և նրանց երկրների միջև սահման հանդիսացող գետը:² Շապուհն այդպես էլ անում է. իր ամբողջ բանակը հանձնում է նարազատ որդուն և իր ամենահավատարիմ բարեկամին և ինքը մի քանի ձիավորների առաջնորդությամբ փախուստի դիմում: Ծակատամարտի հետևանքն այն է լինում, որ թաղամատանը Ներսեսը իր չքախմբով զերի է ընկնում և սպանվում:

Սինգարայի ճակատամարտի մասին տեղյակ են և այլ հեղինակներ՝ Եվարոպիոսը, Ամմիանոս Մարցելինոսը, ինչպես նաև Փետրոս Ռուփոսը՝ Սա գրում է. «Narsensi autem bello, ubi Narseus occidit, superiores discessimus. Nocturna vero in argo Eleienst prope Singaram pugna, ubi praesens Constantius adfuit».³

Ե. Ադոնցը, բերելով հիշյալ հեղինակների վկայությունները, հանդում է հետևյալ ճիշտ եզրակացություն. «Փետրոսի Նարսեսի Պարսից թագաժառանգն է, Շապուհի որդին, նա, որին հայրը հանձնեց մեզ հետաքրքրող ճակատամարտի հրամանատարությունը: Գովի վախճանը հռոմայեցիները համարում էին իրենց համար բարեհաջող՝ Նարսեսի գերություն և կործանման պատճառով»:

Սինգարայի կամ Ներսեսյան ճակատամարտի մասին որոշ տեղեկություններ կան, ըստ իս, նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Ծիշտ է, այդ վկայություններն իրար չեն հաջորդում և, կարծես, միևնույն իրադարձությունը չեն, քանի որ բաժանված են երկու տարբեր ժամանակների ու ղեկավարի, քայքայ իրականում նրանք միասնական են և արտացոլում են հենց տվյալ պատերազմի պատմական իրադարձությունները, տեղ-տեղ նույնիսկ համարյա բառացի վերարտադրելով օտար սկզբնաղբյուրների արտահայտչական ձևերը:

Մովսես Խորենացին պատմում է. «Իսկ արքայ Պարսից Շապուհն իբրև լուսա զմահն Խոսրովու, և եթէ որդի նորա Տիրան առ կայսր գնաց՝ գուժարէ զօրս բազումս ի ձեռն Ներսեսի եզօր իւրոյ, որպէս թէ թագաւորացուցանել զնա Հայոց խորհեցեալ. և առաքէ յաշխարհս մեր, իբրև անառաջնորդ զսա վարկուցեալ: Որոց պատահեալ քաջին Արշաւրի կամսարականի հանդերձ ամենայն Հայաստանեայցս զօրու, ճակատ տուեալ ի Մոռեղն անուանեալ վաշտի: Եւ թէպէտ և բազումք ի մեծամեծ նախարարացն անկան ի պատերազմին, սակայն յաղթեալ Հայոց զնդին՝ վախստական առնեն զզօրս Պարսից, և պահեն զաշխարհս մինչև ցգալն Տիրանայ»:³

¹ H. АДОНИ, անդ, էջ 252-3.

² H. АДОНИ, անդ, էջ 253.

³ Մովսես Խորենացի, III, Ժ.

Դեպքը, ուրեմն, տեղի է ունենում նախքան Տիրանի թագավորելը։
 Պորենացու երկրորդ վկայությունը հետևյալ վերնագիրն է կրում.
 «Պատերազմ Շապուհ ընդ Կոստանդիայոս Այստեղ Շապուհը Տիրանի բա-
 րեկամն ու զաշնակիցն է՝ առ Տիրան մեր արքայ առաւել սէր հաստա-
 տեաց. մինչև դորավիդն օգնականութեան եղեալ՝ թափէ զնա յարձակմանէ
 հիւսիսականացն աղգաց...»։ Հարեան թագավորներին նվաճելուց, ինչպես
 նաև իր թիկունքն ապահովելուց հետո՝ Շապուհը պարձակեցաւ ի Միջեր-
 կրեայս ե ի Պաղեստինէ, իսկ Կոստանդեայ արարեալ կեսար զԹուլիանոս՝
 սպառազինեցաւ ընդդէմ Պարսից. և տուեալ ճակատ, երկոքին կողմանքս
 պարտեցան. քանզի բազում տնկան յերկաթաճիւրոցն. և ոչ մի ի միւսոյ
 քիկունս պարճոյց. մինչև ի հաւանութիւն եկեալ՝ արարին խաղաղութիւն
 ամս սակաւս»։

Ինչպես տեսնում ենք, այս երկու, իրարից տարբեր վկայությունների
 մեջ զործող անձերը նույնանում են հռոմ-հոռոմեական պատմիչների հա-
 ղորդադրույթունների հերոսների հետ։ Հոռոմայեցիների կողմից հանդես է
 գալիս և՛ ըստ օտար պատմագիրների, և՛ ըստ Պորենացու՝ Կոստանդ կայս-
 րը, պարսիկներից՝ Շապուհ արքան ե նրա որդին՝ Ներսէնը (ըստ Պորե-
 նացու՝ ևզրայրը), հայերից՝ Տիրանը։ Գործողության վայրը նույնն է՝
 Միջագետքը, կովախնձորը Հայաստանն ու Հոռոմեական կայսրության արե-
 վելյան սահմանները, իսկ կետ-նպատակը՝ 298 թ. պայմանագրի ոչնչացումը
 պարսիկների կողմից, Մովսես Պորենացու վկայության ամենամեծ տարբե-
 րույթունն օտար աղբյուրներից այն է, որ մեր պատմահայրը հայերի
 գործուն մասնակցությունն ավելի ակնբախ է հանդես բերում, կարելի է
 ասել, ամբողջ իրադարձությունն աղգայնացած է նկարագրում։

Ն. Աղոնցը՝ հիմք ընդունելով հայն և լատին սկզբնաղբյուրների վկա-
 յությունները, լուծում է նաև այն առեղծվածը, որի համեմատ 298 թ.
 իրադարձությունները Բուզանդը կապում է Տիրանի թագավորության ե
 ողբերգական բախտի հետ։ Նա հետևյալ կերպ է փաստարկում՝ Գաղերիոսի
 օրով 298 թ. հոռոմայեցիների հետ պատերազմ է վարում Պարսից արքա
 Ներսէնը, որի որդին, կինը և թագավորական ընտանիքի մյուս անդամները
 գերի են ընկնում կայսրի ձեռքը։ Սինգարայի ճակատամարտում Կոստանդը
 գերում է արքայազնին, որը կրում է այդ նույն անունը՝ Ներսէն (Նարսես)։
 Հայկական ավանդությունը ըստ Փափսոսի՝ պատմության տարբեր մո-
 ժենտներին վերաբերող այդ երկու իրադարձությունը միաձուլել է, ընդ
 որում փորձության քար են հանդիսացել Ներսէն (Նարսես) անունը ու եր-
 կու դեպքում էլ Պարսից զահի ժառանգների համանման վիճակը։

Այս կապակցությամբ Ն. Աղոնցին հաջողվում է ճշտել նաև Սինգա-
 րայի ճակատամարտի, ինչպես նաև Տիրանի գահազրկության, ապա և
 Արշակի գահակալության տարեթվերը, Նա այսպես է փաստարկում՝ Կոս-
 տանդ կայսրը սպանվում է 350 թ.։ Նա վերջին անգամ Մծբինում է եղել
 346 թ., որտեղից մեկնել է Մեդիոլան և այստեղ է զտնվում 346 թվին։

1 Մովս. Պորեն, III, ԺԲ. Հմմտ. ընդդեմն աղգրի իմաստը հուլիոսի հետևյալ
 բնութագրի հետ՝ «ἔγω δὲ ἐκείνῳ τῷ μισθῷ, ὡς μὲν ἐνέχοντο, τοιοῦτον ὅποιον
 εἶδε. — «իսկ ես կործում իմ, որ այս ճակատը հաճախապես զժբեխեմ եր
 երկու բանակի
 համար էլը ե այլն»։

2 Н. А. Даш., анық. 62 288—61.

դարձյալ Մծբինի մի այլ պաշարում եղել է 350 թվին. ըստ Հուլիանոսի Մինդարայի ձակատամարտը տեղի է ունեցել Մծբինի այս պաշարումից վեց տարի առաջ¹։ Հետևաբար, եղրափակում է Ն. Աղոնցը, հիշյալ ճակատամարտը պետք է թվագրել 345 թ.։ Փափառոսի պատմելով. — շարունակում է նա, — հայ թագավոր Տիրանը զերի է տարվել պարսիկների կողմից նախ-քան այն ճակատամարտը, որի ժամանակ սպանվել է Նարսեն, և միայն խաղաղությանը կնքելուց հետո նրա տեղը նշանակվում է նրա որդին՝ Արշակը։ Ուրեմն, եթե ոչ Տիրանի անկումը, ապա համենայն դեպս Արշակի զահ բարձրանալը պետք է 345 թ. եղած լինի։ Ամենից հավանականն այն է, որ Տիրանը զահնկեց է եղել 344 թվին²։

Այստեղ մենք ընդհատում ենք Ն. Աղոնցի պատմա-ժամանակագրական հետադոտությունը։ Բուզանդի «Հայոց պատմության» ժամանակագրության ճշգրտմանը նվիրված են նաև պրոֆ. Յ. Մարկվարտի մանրակերպ կիա ուսումնասիրությունները³։ Անվանի հայագետի ճշտած ժամանակագրական տվյալները շատ են տարբերվում Ն. Աղոնցի եղրակացություններից. բայց մի հիմնական հատվածում, որը ներկայումս հետաքրքրում է մեզ, նրանք համատեղ են, այն է՝ որ Բուզանդի 111, 1 և 112 գլուխներում նկարագրված իրադարձությունները վերաբերում են Գաղերիոսի և Ներսենի 297-98 թ. թ. պաաերազմական դեպքերին և անաբրոնիգմի հետևանքով վերագրվել են Տիրանին ու Մինդարային կամ Ներսենյան պատերազմին։

Ն. Աղոնցը փորձում է անդամ լուսաբանել և պատճառաբանել այդ անաբրոնիգմը. դտնելով, որ դրա միակ հիմքը Ներսեն անունների նմանությունն ու Պարսից զահի ժաանգների ղժբախտ վիճակի ղուգաղիպությունն է, Այս եղրակացությունը, սակայն, մենք համարում ենք ոչ լրիվ չափով քավարար և համոզվելու։ Հարց է առաջանում, թե ինչու այդ իրադարձությունները պետք է անպայման կապվեն Տիրանի և ոչ թե Պարսիքի կամ Արշակի հետ. ինչու Դիոկղետիանոսի կամ Կոստանդի փոխարեն հայ ազանդության մեջ հանդես է զալիս Վաղեսը. ինչու այդ իրադարձությունը կրկին պատմվածքով երկրորդված է Պապ թագավորի ժամանակ և այլն, և այլն։

Այդ հարցերը կփորձենք լուսաբանել հոգվածիս երկրորդ գլխում։

(Շարունակելի)

¹ H. Aboon, ադ, էջ 254—5.

² Prof. Josef Markwart, Die Geschichte u. Sagen v. Alten Eran, Anhang, 1898, և ավելի մանրամասն „Die Entstehung der armenischen Bistümer“, Roma, 1932, „Orientalia Christiana“, Vol. XXVII, 2.